

Analysis and Review of Ali Naghi Alikhani's Role in the Economic Transformations of the 1960s

Maryam. Salari¹, Soheila. Torabi Farsani^{2*}, Naser. Jadidi²

¹ PhD Student in Post-Islamic Iranian History, Department of History, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran

² Associate Professor, Department of History, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran

* Corresponding author email address: stfarsani1963@gmail.com

Article Info

Article type:

Original Research

How to cite this article:

Salari, M., Torabi Farsani, S., & Jadidi, N. (2024). Analysis and Review of Ali Naghi Alikhani's Role in the Economic Transformations of the 1960s. *Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History*, 3(3), 325-339.

© 2024 the authors. Published by Iran-Mehr: The Institute for Social Study and Research. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

ABSTRACT

Mohammad Reza Shah Pahlavi, who gradually emerged as an authoritarian ruler following the 1953 coup, also paid attention to economic transformations. Utilizing technocratic elites was one of his tools for changing Iran's economy. Ali Naghi Alikhani, a technocrat educated in economics, held the position of Minister of Economy for seven years. He successfully took significant steps in transforming the traditional economy toward modernity with the participation of both the public and private sectors. The primary aim of this research is to examine Alikhani's tenure as Minister of Economy, the factors and consequences of his dismissal, and the legacy he left behind. The study is based on the central question: What role did Ali Naghi Alikhani play in the economic transformations of the 1960s? The research findings reveal that Alikhani, through measures such as activating the private sector, not only ended the previous economic stagnation but also achieved unparalleled economic growth with low inflation for a decade. This study is considered a theoretical historical research. The information has been collected from books, articles, and websites and has been written descriptively and analytically.

Keywords: *Ali Naghi Alikhani, Economic Transformations, Development, Mohammad Reza Shah Pahlavi*

EXTENDED ABSTRACT

This study analyzes the significant role of Ali Naghi Alikhani in the economic transformations of 1960s Iran, underlining his contributions, management style, and the political dynamics that led to his eventual dismissal. Mohammad Reza Shah Pahlavi's era is marked by a blend of authoritarian governance and economic modernization efforts, where the utilization of technocratic elites played a pivotal role. Alikhani, a trained economist, became Minister of Economy, serving a seven-year term that fostered unprecedented economic growth and low inflation, thanks to policies encouraging private sector involvement and strategic industrial developments.

The backdrop of Alikhani's tenure was one of intense economic and social transitions. The Shah's reforms, particularly the White Revolution, necessitated competent economic management. Alikhani's tenure began during a period when the Iranian economy was stagnating, and his policies aimed at reviving and modernizing various economic sectors. His strategic initiatives emphasized collaboration between the public and private sectors, establishing industries such as petrochemicals and steel while decentralizing economic activities to reduce regional disparities (Nili, 2018). This economic modernization paralleled political authoritarianism, revealing a complex relationship between development and governance.

Alikhani's economic philosophy leaned towards a form of European-style socialism that advocated fair income distribution. His industrial policies supported large-scale investments in infrastructure and heavy industry, while also facilitating the growth of small businesses and artisanal crafts for export. He was known for his pragmatic approach, adjusting policies to stabilize markets temporarily when necessary, even though he favored economic liberalization overall. His reforms included reducing government control over the economy, incentivizing entrepreneurship, and rationalizing industrial policies for long-term productivity (Saeedi, 2020a).

However, Alikhani's management approach occasionally conflicted with the Shah's authoritarian style. His insistence on autonomy in ministerial decisions, such as the refusal to approve certain economically dubious projects, created friction with both the monarchy and influential court factions. The Shah, despite initially endorsing Alikhani's initiatives, became wary of his increasing influence and independence. This tension was compounded by external geopolitical pressures, particularly from the United States, which disapproved of Iran's growing economic ties with the Eastern Bloc. The combination of domestic power struggles and international disapproval contributed to Alikhani's forced resignation (Bakhtiari, 2023; Dehbashi, 2014).

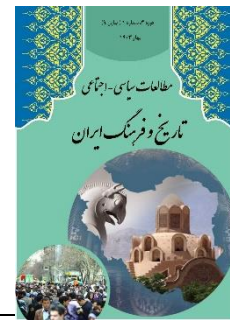
The study also investigates the legacy of Alikhani's economic policies. Despite his eventual ousting, his seven-year term remains a period of notable economic achievement, marked by annual growth rates exceeding 11% and inflation under 2.5% (Abbasi, 2021). His policies laid the groundwork for industrial and infrastructural advancements that continued to shape Iran's economic landscape. Alikhani's strategies, such as the establishment of the Organization for Industrial Development and the encouragement of foreign investment, were instrumental in transforming Iran's economic framework. Yet, the lack of parallel political liberalization limited the sustainability of these gains, as subsequent administrations struggled to maintain his economic momentum in a politically volatile environment (Lilaz, 2019).

This historical analysis highlights the dichotomy of economic success and political failure during Alikhani's administration. His progressive economic vision clashed with the Shah's centralized political control, illustrating the challenges of implementing modern economic policies in an authoritarian regime.

The study also underscores the broader implications of technocratic governance in a politically constrained setting, reflecting on the necessity of aligning economic and political reforms for sustained development. Alikhani's experience serves as a case study of the interplay between technocracy and authoritarianism, offering insights into the complexities of economic management under undemocratic systems ([Ansari, 2001](#); [Barseghian, 2014](#)).

Ultimately, this research contributes to understanding the role of individual agency in economic policy-making, especially in contexts where political and economic imperatives often clash. Alikhani's era represents a golden yet fragile chapter in Iran's economic history, one marked by innovative strategies and significant industrial achievements, but also by political vulnerabilities that undermined long-term progress. His legacy invites reflection on the balance required between economic expertise and political governance, a theme still relevant in contemporary discussions on development and governance in transitional societies ([Saeedi, 2020a, 2020b](#); [Shahbazi, 2019](#)).

In conclusion, Alikhani's impact on Iran's economy during the 1960s exemplifies the transformative power of technocratic leadership when supported by coherent policies and strategic vision. However, his downfall also warns of the limits of economic technocracy within an authoritarian political structure.

بررسی و تحلیل نقش علینقی عالیخانی در تحولات اقتصادی دهه چهل شمسی (۱۳۴۰)

مریم سالاری^۱، سهیلا ترابی فارسانی^{۲*}، ناصر جدیدی^۲

۱. دانشجوی دکتری رشته تاریخ ایران بعد از اسلام، گروه تاریخ، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران
۲. دانشیار گروه تاریخ، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران

* ایمیل نویسنده مسئول: stfarsani1963@gmail.com

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله

پژوهشی/اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

سالاری، مریم، ترابی فارسانی، سهیلا، و جدیدی، ناصر. (۱۴۰۳). بررسی و تحلیل نقش علینقی عالیخانی در تحولات اقتصادی دهه چهل شمسی (۱۳۴۰). *مطالعات سیاسی- اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران*, ۳(۳)، ۳۳۹-۳۲۵.

محمدرضا پهلوی که پس از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ به تدریج در قامت یک حاکم مستبد ظاهر می‌شد نیم‌نگاهی نیز به تحولات اقتصادی داشت. بهره‌گیری از نخبگان فن سالار یکی از ابزارهای وی برای تغییر در اقتصاد ایران بود. علینقی عالیخانی از تکنوکرات‌های تحصیل کرده در رشته اقتصاد مدت هفت سال اداره وزارت اقتصاد را برعهده گرفت. وی توانست گام‌های مؤثری در تحول اقتصاد سنتی به‌سوی مدرن با مشارکت بخش‌های دولتی و خصوصی بردارد. بررسی کارنامه علینقی عالیخانی در مقام وزارت اقتصاد، عوامل و پیامدهای عزل وی و میراثی که از خود برجای نهاد، هدف اصلی پژوهش است که بر مبنای این سوال استوار می‌باشد: علینقی عالیخانی چه نقشی در تحولات اقتصادی دهه ۱۳۴۰ ایفا کرده است؟ یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد عالیخانی توانست با راهکارهایش از جمله فعال کردن بخش خصوصی نه تنها به رکود اقتصادی پیشین پایان دهد بلکه رشد اقتصادی بی نظیری در کنار تورم پایین را برای یک دهه رقم زند. این نوشتار از جمله تحقیقات تاریخی نظری به شمار می‌آید. اطلاعات مربوط به پژوهش به‌صورت کتابخانه‌ای مقالات و سایت‌ها جمع‌آوری شده و به شیوه توصیفی، تحلیلی به نگارش درآمده است.

کلیدواژگان: علینقی عالیخانی، تحولات اقتصادی، توسعه، محمدرضا پهلوی

© ۱۴۰۳ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به‌صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی صورت گرفته است. (CC BY-NC 4.0)

مقدمه

ایران در آغاز سده بیستم به تدریج با فاصله گرفتن از زندگی سنتی و به ویژه پس از جنگ جهانی دوم مجموعه اقداماتی را برای رسیدن به سطح قابل قبولی از رفاه و آسایش عامه، در پیش گرفت. موتور محرک این تلاش‌ها نخبگانی بودند که یا در مراکز آموزش عالی داخلی فارغ التحصیل شده بودند یا در بهترین دانشگاه‌های اروپایی مدارج عالی درسی را طی کرده بودند. گروهی که از آنها با عنوان تکنوکراتهای جوان یاد می‌شود. دو دهه پایانی سلطنت محمدرضا شاه، با رشد چشمگیر توسعه اقتصادی همراه بود که برنامه ریز و مجری اصلی آن عالیخانی و مدیریت شایسته وی، تیم همکاران در وزارت اقتصاد و برخی نهادهای دولتی بودند.

علینقی عالیخانی از تحصیل‌کردگان رشته اقتصاد بود که مجموعه اقداماتش تأثیرات ماندگاری بر تحولات اقتصادی دهه چهل شمسی برجای گذاشت. عالیخانی توسط محمدرضا شاه پهلوی، به وزارت اقتصاد ایران منصوب شد و هفت سال سکان این وزارتخانه مهم و کلیدی را برعهده داشت که حاصل تلاش‌هایش تغییرات بزرگ در ساختار اقتصاد ایران بود. در این دوره کوتاه او توانست بخش خصوصی را برای برعهده گرفتن نقش‌های اساسی در تولید ساماندهی کند. با حمایت از صنایع مادر همچون پتروشیمی و ذوب‌آهن به تقویت زیر ساخت صنعت در ایران بپردازد. اما آنچه مانع از ادامه کارش شد همانا عدم توسعه سیاسی در راستای توسعه اقتصادی بود که محمدرضا شاه پهلوی را ناتوان از تحمل استقلال رأی عالیخانی کرد و این وزیر توانمند ناچار به استعفا گردید و به‌نوعی محترمانه عزلش کردند.

عالیخانی با حمایت همه جانبه از بخش خصوصی، به فضای کار آفرینی و بکارگیری سرمایه‌های آنها بر مبنای تولید کمک کرد. دست کنترل مستقیم دولت را از برخی امور اقتصادی کم کرد. تمرکز گرایی در صنایع و کارخانه‌ها را از بین برد و قوانین منظمی را برای سهیم کردن همه استان‌ها از وجود صنایع به اجرا گذارد. میزان استغال را افزایش داد و از کسب و کارهای خرد، کارگاهی و صنایع دستی حمایت هدفمند در جهت صادرات نمود. عالیخانی علیرغم اعتقاد به اقتصاد آزاد در مقاطعی که رانت مخرب بوجود می‌آمد، به طور موقت انحصار تجارت یا تولید کالایی را در اختیار دولت قرار می‌داد تا با نظارت نابسامانی را برطرف سازد. علیرغم برخی اشتباهات مانند تصمیم و به اجرا گذاردن افزایش فرآورده‌های سوختی که بدون توجه به عامل اجتماعی صورت گرفت، مهمترین دستاورد وی را می‌توان کاهش وابستگی به نفت از طریق فعال کردن تولید دانست. مجموعه فعالیت‌های وی و تیم همکارانش، دهه طلایی را رقم زد که رشد اقتصادی آن بطور متوسط بیش از ۱۱ درصد و تورم آن کمتر از ۲/۵ درصد در میانگین سالانه شد.

این پژوهش با محوریت این سؤال اصلی: علینقی عالیخانی چه نقشی در اقتصاد دهه چهل شمسی داشت؟ به کنکاش و تجزیه و تحلیل شخصیت و اقدامات عالیخانی می‌پردازد. سؤالات فرعی برای رسیدن به پاسخی منسجم و یکپارچه که شاکله اصلی تحقیق می‌باشند عبارت‌اند از: ۱- علینقی عالیخانی تا رسیدن به وزارت چه مسیری را پیمود؟ ۲- اقدامات علینقی عالیخانی در مقام وزارت چه بود؟ ۳- چه عواملی موجب عزل علینقی عالیخانی از سمت وزارت اقتصاد شد؟ فرضیه اصلی ما در این پژوهش آن است که: عالیخانی یکی از تأثیرگذارترین چهره‌های اقتصادی دهه ۱۳۴۰ می‌باشد. فرضیه‌های فرعی برای رسیدن به پاسخی هوشمندانه شامل: ۱- تحصیلات عالی در رشته اقتصاد و عضویت در حزب پان‌ایرانیست، عالیخانی را وارد در عرصه سیاست نمود. ۲- عالیخانی در مدت هفت سال وزارت خود تحولات مهمی را در اقتصاد ایران رقم زد. ۳- روحیات استبدادی محمدرضا پهلوی تحمل استقلال رأی عالیخانی را بر نتافت و او را عزل نمود. هدف اصلی مقاله حاضر: تجزیه و تحلیل شخصیت عالیخانی و نقش او در اقتصاد دهه چهل شمسی می‌باشد. برای رهیافت تاریخی به موضوع پژوهش اهداف فرعی نیز برای مقاله تعریف شده است که می‌توان از این موارد یاد کرد: ۱- بررسی زندگی و شخصیت و فعالیت‌های حزبی و سیاسی عالیخانی. ۲- تجزیه و تحلیل اقدامات عالیخانی در وزارت اقتصاد. ۳- شرح علل و عوامل عزل عالیخانی و پیامدهای آن برای ایران.

در خصوص پیشینه باید گفت از آنجایی که موضوع مورد نظر در مطالعات تاریخ معاصر جدید محسوب می‌شود، طبیعی است که پژوهش متمرکز بر آن نیز محدود باشد. از سوی دیگر این پژوهش‌های محدود اما ارزنده تنها از نظرگاه اقتصادی به موضوع پرداخته‌اند. عباسی (۱۴۰۰) در تحقیقی با نام «بررسی نرخ رشد اقتصادی...» با استفاده از نمودارهای گویا ضمن بررسی نرخ رشد اقتصادی سالانه ۱۰ درصد و نرخ تورم زیر ۲ درصد در طی یک دهه وزارت عالیخانی، آن را ناشی از سیاست‌گذاری علمی در دوره او می‌داند. وی کنار گذاشتن عالیخانی را موجب خروج اقتصاد از ریل سیاست‌گذاری علمی و آغاز فصل جدیدی در رکود اقتصادی می‌داند (Abbasi, 2021). نیلی (۱۳۹۷) در مقاله «یازده راهبرد عالیخانی» معتقد است بکارگیری یازده راهبرد در مدیریت اقتصادی او را در دهه ۱۳۴۰ ممتاز می‌سازد (Nili, 2018). شهبازی (۱۳۹۸) در مقاله «آدم علم نابغه اقتصادی نبود» تأثیرات سازنده عالیخانی را رد می‌کند. او را آدم اسدالله علم می‌داند و معتقد است بولتن‌های نازل وی، شاه سطحی‌نگر و بلندپرواز را تحت تأثیر قرار داد (Shahbazi, 2019). شاکری (۱۳۹۸) در مقاله «از او باید آموخت بدون اینکه ضعف‌هایش را فراموش کرد» در کنار اهمیت به نقش مدیریت اقتصادی وی، او را اقتصاددان ساواکی و حافظ منافع سرمایه‌داری می‌نامد (Shakeri, 2019).

تفاوت مقاله حاضر با پژوهش‌های پیشین، تمرکز بر نقش عالیخانی در تحولات اقتصادی دهه ۱۳۴۰ از دیدگاه تاریخی و در پیوند با علم اقتصاد است. همچنین به عواملی که منجر به کنار گذاشتن وی و عواملی که دستاوردهای دوره وی را ناپایدار ساخت، اشاره می‌شود. این مقاله در حوزه مطالعات بین رشته‌ای قرار دارد. پژوهش‌های این‌چنینی در زمرهٔ تحقیقات نظری به شمار می‌آیند که به روش پژوهش‌های تاریخی به سرانجام می‌رسند. جمع‌آوری اطلاعات با روش کتابخانه‌ای صورت گرفته و نگارش مقاله به شیوه توصیفی، تحلیلی می‌باشد. در این نوشتار ضمن توصیف و شرح پیرامون زندگی، شخصیت و اقدامات عالیخانی در مقام وزیر اقتصاد، نقش وی در تحولات اقتصادی دههٔ ۱۳۴۰ شمسی تجزیه و تحلیل شده است. از مهم‌ترین منابعی که این نوشتار بدان متکی می‌باشد می‌توان به مصاحبهٔ علینقی عالیخانی با پروژه تاریخ شفاهی هاروارد اشاره کرد. در این پژوهش از دو نهاد "سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران" با علامت اختصاری "س.ا.ک.م" و سازمان اسناد انقلاب اسلامی ایران با علامت اختصاری "س.ا.ا." نام برده شده است. نهایت سپاسگذاری را از هر دو نهاد برای در اختیار گزاردن اسناد دارم.

علینقی عالیخانی از کودکی تا وزارت

علینقی عالیخانی (۱۳۰۷-۱۳۹۸) در طایفه بزرگی به نام عالیخانی در نزدیکی ابهر به دنیا آمد. پدرش از عالیخانی‌های اراک بود که به‌خاطر سابقهٔ سیاسی خانواده‌اش در قیام علیه دولت و مصادره اموالشان به تهران مهاجرت کرد و بعدها رئیس املاک رضاخان در خمسه در نزدیکی ابهر شد. خانواده مادری وی از قفقاز بودند و پس از شکست از روس‌ها، از قره‌باغ به ایران آمدند. عالیخانی تحصیلات خود را در منطقه ورامین و در مکتب شروع کرد و از دوم ابتدایی به سبب مأموریت‌های پدر تحصیلات خود را در تهران و تاکستان ادامه داد دوران تحصیل دبیرستان او در قزوین هم‌زمان شد با اشغال ایران توسط متفقین و خروج رضاشاه از ایران و مراجعت به تهران و ادامه تحصیل در مدارس فیروز بهرام سپس البرز و در سال ۱۳۲۵ موفق به اخذ مدرک دیپلم در رشتهٔ ادبی شد، تحصیلات دانشگاهی را در پاریس و در رشتهٔ اقتصاد ادامه داد و نوشتن تریز را با عنوان «نسبت عوامل تولید در صنعتی کردن کشورهای عقب‌افتاده» (Raees Jafari, 2020) در انگلستان به پایان برد. در این مدت هم‌زمان با کار در یک بانک و سردبیری یک مجله اقتصادی علاقه‌مند به مسائل و فعالیت‌های سیاسی شد. دلیل علاقه اش به سیاست را فرهنگ خیلی شدید ملی و شاهنامه‌خوانی‌هایی می‌داند که در دوره کودکی او نقش داشته است (Alikhani, 1984). همچنین به تأثیر حضور رضاشاه در تحولات ایران اشاره می‌کند. فعالیت‌های حزبی را از نوجوانی با تشکیل یک انجمن سری آغاز می‌کند که

جنبه‌ای بچگانه داشته است از جمله انداختن نارنجک پشت خانه دکتر کشاورز رهبر وقت حزب توده که همین دست اقدامات به زندانی شدن عالیخانی به مدت سه ماه انجامید. عالیخانی اگرچه در دادگاه به دو ماه حبس تعلیقی و پرداخت جریمه محکوم شد، بلافاصله پایه‌های تشکیل حزب پان‌ایرانیست را با افرادی چون محسن پزشکی پور و پرویز (محمدرضا) عاملی ترتیب داد. پس از آن به دنبال فعالیت‌های جدی سری بود که جنبه ملی‌تری نیز داشته باشند و شخصی بود که واقعاً می‌خواست به مملکتش خدمت کند (Sedghi, 2020).

عالیخانی در دوره صدارت سه نخست وزیر - اسدالله علم، حسنعلی منصور و امیرعباس هویدا سمت وزارت اقتصاد را حفظ کرد. آغاز فعالیت‌های عالیخانی از زمانی بود که او به توصیه پاکروان قرار شد در سازمانی اقتصادی، تحقیقاتی شروع به کار کند. بنا بر ادعای خود پس از شروع به کار متوجه شد که این سازمان زیر نظر سازمان اطلاعات و امنیت کشور مشغول فعالیت است و خود وی اذعان می‌کند که کار در این مجموعه باعث شد که تجربه زیادی به دست آورد هرچند این سازمان اسم خوشی نداشت (Alikhani, 1984). عالیخانی به این سبب کار را پذیرفت که پاکروان را فردی تاریخ‌دان و فهیم می‌دانست و تحت‌تأثیر شخصیت او بود. علاوه بر این او حوزه کاری خود را در بخش اطلاعات اقتصادی آن سازمان می‌داند که با بخش امنیتی بسیار متفاوت بوده است و در واقع کار آنها گردآوری و تجزیه و تحلیل اطلاعات اقتصادی بود که از سراسر کشور جمع‌آوری می‌شده است.

عالیخانی بارها در سفرهای آسیایی و آفریقایی با عنوان کارشناس عالی شورای اقتصاد شرکت داشت و به دلیل اینکه او به بخش اقتصادی متصل بود به مدارک و اطلاعات وسیع از گزارش‌های اقتصادی سازمان‌های اطلاعاتی آمریکا و اسرائیل دسترسی داشته است. اطلاعات اقتصادی در رابطه با شیخ‌نشین‌ها باهدف همکاری اقتصادی با آنها از جمله برنامه‌های عالیخانی در آن سازمان بود، حضور در کنفرانس‌های بین‌المللی و همکاری با شورای عالی اقتصاد در ایران و عضویت در کمیسیون اقتصادی آسیا و خاورمیانه سازمان ملل در سال ۱۳۳۸ هـ/ ۱۹۵۹ م از جمله سوابق کاری عالیخانی قبل از وزارت اقتصاد بود. از دیگر مسئولیت‌هایی که عالیخانی درگیر آن بود کشیدن اولین خط لوله نفت علی‌رغم میل امریکا به خارج از ایران بود که نتیجه‌اش علاوه بر درآمدزایی باعث شد ایران پس از آن در برابر کنسرسیوم کمی امکان چانه‌زنی پیدا کند و بتواند از حربه فروش نفت در مقابل امتناع کنسرسیوم به درخواست‌های ایران تا حدودی بهره ببرد (Alikhani, 1984).

عالیخانی از اردیبهشت ۱۳۴۰ به‌عنوان مشاور سازمان امور غیرصنعتی شروع به کار در شرکت‌های نفت کرد. حوزه کاری این نهاد مربوط به اموری بود که جنبه اکتشاف و بهره‌وری مستقیم نداشته باشد، پس از شش ماه کار در اتاق بازرگانی را نیز پذیرفت که عصرها بعد از تعطیلی شرکت نفت زمان کوتاهی را در آنجا کار می‌کرد، همکاری وی در اتاق بازرگانی نقطه عطفی در زندگی‌اش شد؛ زیرا که به طور اتفاقی با جامعه بازرگان و صاحبان صنعت برخورد داشت و با مسائل آنان از نزدیک آشنا گشت که این مسئله در دوران وزارت وی بسیار سودمند بود (Alikhani, 1984).

بسیاری از افراد عالیخانی را که در ابتدای وزارتش ۳۴ سال داشت و ۷ سال بر مسند وزارت تکیه زد را از زوایای مختلف مورد ارزیابی قرار داده‌اند و گاهی این اظهارنظرها چنان متفاوت است که گویی درباره افراد مختلفی بحث می‌شود؛ زمانی که عالیخانی در بهمن ۱۳۴۱ به وزارت اقتصاد خوانده شد جامعه دچار تنش‌ها و بحران‌های مختلفی بود. دولت شریف‌امامی که پس از کوشش‌های ابوالحسن ابتهجاج در برنامه دوم عمرانی روی کار آمده بود در اعتراضات گسترده به‌خصوص اعتراض معلمان مجبور به استعفا گردید. شاه ناچار شد علی‌امینی را علی‌رغم میل خود نخست‌وزیر کند که رابطه خوبی هم با جان‌اف. کندی رئیس‌جمهور دموکرات آمریکا داشت بر خلاف امینی و ارسنجانی، شاه می‌خواست صنعتی سازی را که در تصور او از پیشرفت و مدرنیته ضروری است ترویج دهد (Ansari, 2001).

علی امینی برنامه اصلاحاتی در ۱۵ ماده تهیه می‌کند و حسن ارسنجانی را به‌عنوان وزیر کشاورزی و معمار اصلاحات ارضی انتخاب می‌کند، اصلاحات ارضی موردنظر وی یک برنامه گسترده توزیع ثروت بود که شاه هم از آن راضی نبود (Nili, 2018). علی امینی در پی کارشکنی‌هایی که دربار برای وی به وجود می‌آورد و نارضایتی شاه از او پس از ۱۴ ماه مجبور به استعفا می‌گردد و اسدالله علم جای او را می‌گیرد. در این زمان شاه علاقه داشت انقلاب سفید خود را به‌عنوان یک تمرین سیاسی که مفهوم خاصی از مدرنیته را دنبال می‌کند، آغاز کند که این امر برای تأمین مشروعیت سلسله‌ای و نهادینه‌شدن سلطنت خود بود (Ansari, 2001). بنابراین شاه به تکنوکرات‌هایی نیاز داشت که بتواند برنامه اصلاحات را به ثمر برساند؛ افرادی که از لحاظ اقتصادی بلندپرواز ولی از جنبه سیاسی مهارشده باشند و قرار شد علم این موضوع را پیگیری کند (Nili, 2018).

در اواخر بهمن‌ماه سال ۱۳۴۱ تفضلی به عالیخانی زنگ می‌زند و از وی دعوت می‌کند دپداری با علم داشته باشند. در جلسه صبحانه تصمیم علم به اطلاع عالیخانی رسید. نظر علم این بود که دو وزارت‌خانه بازرگانی و صنایع و معادن ادغام شده و با نام وزارت اقتصاد فعالیت کنند، عالیخانی برنامه وزارت اقتصاد را طرح کرده و به اصطلاح «دکتر ساخت»^۱ ایرانیان شود (Alikhani, 1984). عالیخانی با شرط اینکه بتواند در عزل و نصب وزارت‌خانه خودمختار باشد آن را می‌پذیرد. عالیخانی شخصی مدیر، بااطلاع و آتیه‌نگر و شاید تنها کسی بود که در آن شرایط ورشکستگی توانست با هماهنگی علمی، عملی اقتصادی شکوفا و در حال ترقی به وجود آورد (Saeedi, 2020a).

با صحبت‌هایی که قبل از تصدی پست وزارت‌خانه با وی شد علم و اطرافیان و حتی خود شخص شاه قطعاً تصمیم گرفتند که با تمام قوا با عالیخانی کار کنند؛ چنان‌که بعد از آن رضا نیازمند به عالیخانی گفته بود شاید به این سبب که برای اولین بار دیدند. «یک وزیری حرف‌هایی می‌زند که با بقیه فرق دارد.» (Alikhani, 1984). در واقع شرایط پس از اصلاحات ارضی ایجاب می‌کرد شاه چهرهٔ جدیدی به حکومت خود بدهد به این دلیل انتخاب‌های جدید را متفاوت و با رویهٔ قبل انجام داد و یکی از دلایل تلفیق وزارت صنایع و بازرگانی هم همین نکته بود. علم نیز معتقد بود «محمد رضا شاه نگران این مسئله است که چگونه می‌تواند در اوج جنگ سرد به بهترین شکل در میدان ابرقدرتها گشت بزند و برای توسعه اقتصادی تلاش کند» (Gheissari, 2016).

ویژگی‌های شخصیتی عالیخانی هم از چشم سران دور نمانده بود، وی جوانی با ایده‌های نو بود و افرادی که در اطراف او بودند هم از کسانی بودند که می‌خواستند مملکت را جلو ببرند خود او هم دنبال افرادی می‌گشت که «دینامیک باشند». علاوه بر این خود عالیخانی متوجه شده بود که وزرای قبل صلاحیت انجام امور محوله را نداشتند و در مصاحبه به‌صراحت از جهانشاهی و ضیایی با عنوان فاسد و احمق یاد می‌کند؛ بلکه خاطرنشان می‌کند که حتی «خود اعلیحضرت هم یک مقدار متوجه کارهای اینها نبود» (Alikhani, 1984). و حتی دولت علم به‌خاطر وجود چند وزیر از جمله وزیر بازرگانی غلامحسین جهانشاهی و طاهر ضیایی در آستانه استعفا بود.

اقدامات عالیخانی در وزارت اقتصاد

عالیخانی را می‌توان از اولین اعضای بدنه فن‌سالاری ایران دانست که در دهه بعد به عنوان یکی از کارآمدترین تشکیلات کارشناسی در سطح بین‌المللی شهرت یافت. دوره تصدی او در وزارت اقتصاد (در سال‌های ۱۳۴۸-۱۳۴۱) با تصویب و به اجرا درآمدن اصلاحات شاه موسوم به «انقلاب سفید» هم‌زمان بود. عالیخانی مصمم به اجرای برنامه‌های خود بود، برنامه فوق‌العاده فشرده‌ای که از ۳۰ بهمن ۱۳۴۱ آغاز

۱ بالمار ساخت یکی از چهره‌های تأثیرگذار در اقتصاد آلمان در دوره جمهوری وایمار و حکومت نازی‌ها بود که با اقدامات خویش توانست اقتصاد ورشکسته آلمان را به اقتصادی پویا و قدرتمند تبدیل کند (آبادیس، ۷)

و به‌سختی آن را دنبال کرد. عالیخانی از علم خواست اختیار برداشتن افراد از پست و مقامشان را داشته باشد و به علم تأکید کرد «اگر این امکان نباشد این افتخاری که الان به من پیشنهاد می‌کنید را همین‌جا که کسی اطلاعی ندارد بی‌سروصدا رد می‌کنم و کارم در شرکت نفت را ادامه می‌دهم» (Alikhani, 1984).

نگرش اقتصادی عالیخانی به گفته خودش نوعی سوسیالیسم اروپایی بر مبنای توزیع درآمد عادلانه بود که با سیستم اقتصادی آمریکا که آن را بی‌رحمانه می‌خواند متفاوت بود. فلسفه اقتصادی موردنظر وی نوین و متمایل به چپ بود و بر اساس این الگو برنامه توسعه اقتصادی‌اش بر مبنای سرمایه‌گذاری دولتی در صنایع سنگین یا سرمایه‌ای و خصوصی در صنایع سبک یا مصرفی و کشت و صنعت‌ها بود (س.ا.ک.م. ۲۶۰-۳۷۰-۰۳۹۵۸-۰۲۵۸-NLAS) (National Library and Archives of the Islamic Republic of Iran). عالیخانی در آغاز کار یک هفته در وزارت بازرگانی مستقر می‌شود و اولین برنامه وی انتخاب یک معاون بازرگانی، یک معاون صنعت و یک معاون اداری، مالی بود، در آغاز وزارت عالیخانی متوجه می‌شود که قول یک کنفرانس به نام «کنفرانس اقتصاد ایران» از پیش داده شده بود که باید در اسفند پیش‌رو به‌خوبی از عهده آن برمی‌آمد. در این زمان هیچ‌گونه آمار و اطلاعاتی که دقیق باشد از اقتصاد وجود نداشت، بتدریج یک معاون اقتصادی هم به سه معاونت پیشین اضافه می‌شود، محمد یگانه در این پست باسابقه کار در سازمان ملل به‌خوبی نمایان می‌شود.

با توجه به شرایط ایران و ضعف سرمایه‌داری خصوصی قرار بر این بود با ایجاد صنایع سنگین که شامل تولید کالاهای سرمایه‌ای و واسطه‌ای می‌شد زمینه مناسب برای سرمایه‌گذاری خصوصی فراهم شود، صنایع سنگین را دولت برعهده گیرد و صنایع سبک بر عهده سرمایه‌گذاران خصوصی اما تحت حمایت دولت باشد و بتواند سرمایه قفل شده در تجارت و زمین‌داری را به سمت تولید صنعتی هدایت کند. درواقع وی در بسیاری صنایع مانند سیمان، خودرو سنگین، فولاد، دارو، کاغذ، نساجی، رنگ، شیشه و صنایع غذایی و خشکبار سیاست صنعتی مشخص و تدوین شده‌ای را در پیش گرفت. میزان حمایت تجاری و راهبردهایی که وزارت اقتصاد در قبال تک تک صنایع اتخاذ می‌کرد به روشنی مشخص شده بود (Nili, 2018). از نظر عالیخانی شرایط حاصل از الگوی فوق باعث افزایش رفاه اقتصادی و زمینه رفع نابرابری طبقاتی می‌شد و به پیشرفت جامعه منجر می‌گشت، در واقع از دیدگاه وی رشد صنعت به روند توسعه ایران نه‌تنها از بعد اقتصادی بلکه از نظر اجتماعی و کم‌شدن نابرابری طبقاتی کمک می‌کند. هم‌راستایی نظرات شاه و عالیخانی در این زمان هم در پیچ‌های شد که اهداف و برنامه‌ها تا حدودی هم‌سو پیش روند.

عالیخانی اعتقاد داشت اقتصاد چیزی نیست که تنها از نظریات و تئوری‌های اقتصادی درون کتاب‌های آکادمیک می‌آید؛ بلکه بنا به شرایط محیطی و زمانی در هر کشور روش‌های پیش‌بردن خود را می‌طلبد. قدم اول عالیخانی اقدامات شدید حمایتی بخش خصوصی و حذف ممنوعیت‌های بی‌مورد و تعرفه‌های گزاف بود به طور مثال ایران از ژاپن واردات داشت؛ اما به آن صادرات نداشت این امر باعث شده بود که دولت‌های پیشین عوارض مخصوصی برای واردات ژاپن وضع کنند؛ بنابراین تجارت با ژاپن در عمل کم یا حذف می‌شد و واردکننده سراغ آلمان یا انگلیس می‌رفت که بر کالاهایشان عوارض بسته نمی‌شد. این امر در تجارت چندمیلیارد دلاری که ژاپن با خارج داشت خللی ایجاد نمی‌کرد؛ ولی برای ایران پرهزینه بود مثل این بود که ایران خود را تنبیه کند زمانی که عالیخانی وزیر اقتصاد شد این عوارض برداشته شد و تجارت با ژاپن بی‌قید و شرط آزاد گردید (Alikhani, 1984). این سیاست خود موجب ارتقا کیفیت و بهره‌وری محصولات مشابه ساخت داخل در رقابت با محصولات باکیفیت خارجی می‌گردید. قدم‌های اولیه‌ای در زمینه تشخیص صنایع و سپس ایجاد برنامه و سیاست‌های انجام آنها با توجه به سرمایه‌گذاری‌هایی که در توان بود که نشان می‌داد کشور چه وارد می‌کند و این واردات چه خروجی در اقتصاد دارد، مثلاً اگر کود وارد می‌شود آیا ارزش دارد که در کشور تولید شود و دیگر واردات آن انجام نگیرد؟ به این ترتیب جاهای خالی برای سرمایه‌گذاری در صنعت مشخص می‌شد (Sedghi, 2020).

عالیخانی با تجربه‌ای که از اتاق بازرگانی و شناختی که از بخش خصوصی داشت کارش را شروع کرد. وی با ادغام دو وزارتخانه صنعت و تجارت سیاست‌های اقتصادی صنعتی را با سیاست‌های مالی و بودجه‌ای یکپارچه کرد و دست به تأسیس سازمان برنامه‌بودجه که تا پیش از این تنها سازمان برنامه خوانده می‌شد، و سازمان گسترش صنایع زد که کمک زیادی به رشد بنگاه‌های خصوصی و دولتی شد. راهبردهای دولتی عالیخانی به دست تیم تکنوکرات‌هایی صورت می‌گرفت که تأثیر زیادی در موفقیت اقتصادی دوره او داشتند، مدیریت وی در تقدم اصلاحات تجاری بر اصلاحات اقتصادی موجب تحرک اقتصادی گشت او به این نتیجه رسیده بود که بازرگاری در مقررات صادرات و واردات و تغییر تعرفه‌های گمرکی مهم‌ترین سیاستی است که باید دنبال کند به این ترتیب شروع به اصلاحات تجاری کرد و هدفش این بود که بیشترین تقاضا را وارد کشور کند. عالیخانی به تعدیل واردات و صادرات از منظر تحریک تقاضا نگاه کرد و خود در این باره می‌گوید «ما این کار را کورمال کورمال می‌کردیم و هیچ اطلاعی از میزان واردات و تفکیک واردات نداشتیم و فقط بر اساس اطلاعات موردی آن را انجام می‌دادیم» (Nili, 2018).

برنامه کلان دیگر عالیخانی که به مدیریت وی در وزارت اقتصاد مربوط است جایگزینی واردات است به این معنا که آنچه قرار است وارد بشود اگر در داخل قابل تولید است تولید کنیم، خط‌مشی مدیریتی عالیخانی ثروت‌آفرینی توسط بخش خصوصی بود و معتقد بود بخش خصوصی قابلیت ثروت‌آفرینی دارد به شرطی که مورد حمایت قرار گیرد. از جمله دستاوردهای دیگر عالیخانی به وجود آوردن «سازمان گسترش و نوسازی صنایع ایران» بود، در رأس این سازمان رضا نیازمند قرار گرفت که تا این زمان معاون صنعتی عالیخانی بود، در کنار آن نهادی نیز برای توسعه صادرات شکل گرفت. همچنین عالیخانی به ایجاد نمایشگاه بین‌المللی ایران دست زد که این اقدام با برخورد زمین‌خواران و صاحب‌منصبان انجام شد و به این ترتیب چند کیلومتر از زمین‌های شمال شهر تهران برای یک کار عمومی اختصاص یافت (Alikhani, 1984). بخش خصوصی از جمله حوزه‌های فعالیت‌های اقتصادی بود که در این زمان تغییرات اساسی داشت. اغلب مدیران این بخش نسل جوانی بودند که تفاوت آنها با نسل قبل در آموزش‌یافتگی و تخصصی‌تر شدن آنان بود و با مساعدت‌های دولتی و هدف‌گذاری‌های وزارت اقتصاد افراد در این عرصه سودهای فراوانی به دست می‌آوردند. اگرچه عالیخانی ذکر می‌کند «که اگر مدیری صاحب صنعت و کارفرمایی به من می‌گفت که در کار خود سود نمی‌برد از او پشتیبانی نمی‌کردم» (Alikhani, 1984). چون معتقد بود کار خصوصی با بنگاه خصوصی فرق دارد و اگر سودی نمی‌برد حتماً مدیر خوبی نیست و شایستگی پشتیبانی ندارد. عالیخانی تلاش می‌کرد از بخش خصوصی و صنایع کوچک در کنار خط اصلی فکری شاه مبنی بر بهادادن به صنعت بزرگ حمایت کند (س.ا.ک.م. ۲۹۳-۰۴۹۰۵۰-۰۰۰۳، ۰۰۰۴-۰۴۹۰۵۰-۰۰۰۳) (National Library and Archives of the Islamic Republic of Iran). شاه معتقد بود صنایع خصوصی زیر نظر کامل دولت قرار داشته باشد و همین پشتیبانی، گاه عالیخانی را در تعارض با نهادها و وزارتخانه‌های دیگر قرار می‌داد. از جمله بر سر مالیات از صاحبان صنایع بارها با وزارت دارایی به مشکل برخورد. عالیخانی معتقد بود باید برای بخش خصوصی مشوق‌هایی در نظر گرفت و اگر آمادگی‌های لازم را نداشت دولت مداخله کند. او معتقد بود حتی در صنایع مادر و زیرساختی؛ مانند ذوب‌آهن و پتروشیمی هم می‌توان سمت‌هایی را به بخش خصوصی واگذار کرد.

عالیخانی سعی داشت اقتصاد ایران را از یک اقتصاد شبه فئودالی به یک اقتصاد صنعتی پیشرفته تبدیل کند؛ چنان‌که خود اشاره کرده است، زمانی که به وزارت اقتصاد می‌رود آخرین سرمایه‌گذاری‌هایی که انجام شده مونتاژ بخاری، علاءالدین و اتومبیل فیات بوده و روزی که از وزارت اقتصاد می‌رود، کارخانه ذوب‌آهن در حال ساخته شدن بود. تبریز به شکل یکی از کانون‌های اساسی صنایع مکانیک ایران، اهواز و مناطق جنوب گسترش صنعتی بی‌سابقه‌ای داشتند. صنایعی هم که از پیش وجود داشته چندین برابر کار خود را توسعه داده بودند و کیفیت آنها قابل مقایسه با گذشته نبود (Alikhani, 1984). در واقع جسارت‌های وی و در زمان درست تصمیم گرفتن را می‌توان از دلایل موفقیت‌های او دانست. مثلاً در مورد پروژه قرارداد ذوب‌آهن با شوروی که مرتب از طرف آمریکا سنگ‌اندازی می‌شد؛ ولی در نهایت در آخرین ساعات که

امکان لغو آن وجود داشت، به موقع تنظیم و به امضای کامل رسید. تأسیس کارخانه ذوب آهن اصفهان که مقدمات آن در برنامه سوم عمرانی کشور پی‌ریزی شده بود، در برنامه چهارم با تصویب و امتیازات لازم در اولویت قرار گرفت. ذوب آهن با توجه به مشی سیاسی دولت در جهت صنعتی شدن کشور و جلوگیری از خروج مقادیر زیاد ارز سالانه تأسیس گردید (س.ا.ک.م ۰۲۷۸ - ۰۲۸۹ - ۰۱۷۱۳۸ - ۲۲۰ - NLAI) *(National Library and Archives of the Islamic Republic of Iran)*.

در مسیری که علینقی عالیخانی طی می‌کرد نباید از نقش شخصیت‌ها و افرادی که در سیاست‌گذاری‌های اقتصادی مؤثر بودند چشم‌پوشی کرد، همان نسل جوان تکنوکراتی که باعث شدند این دهه پویایی خاصی داشته باشد که در هیچ دوره‌ای شاهد آن نبودیم. عالیخانی برای وزارت اقتصاد ۵ معاون تعیین کرد که از مهم‌ترین آنها می‌توان به رضا نیازمند معاون صنعتی وزارت اقتصاد اشاره کرد که در سال ۱۳۴۶ نیز مأمور تأسیس سازمان گسترش و نوسازی ایران گردید و طی چهار سال ریاست بر این سازمان، کارخانه‌های ماشین‌سازی تبریز، تراکتورسازی تبریز، ماشین‌سازی اراک، و کارخانه ذوب آلومینیوم اراک ساخته شد (Saedi, 2020a).

تدوین یک منشور سازمانی نیز از مهم‌ترین اقدامات عالیخانی و تیمش بود به طوری که حتی مجوز کارخانه سیمان در داخل محدوده شعاع ۱۲۰ کیلومتری تهران را به معینیان رئیس دفتر مخصوص شاه نداد تا جایی که شاه گفته بود «این دراز به ما هم مجوز نمی‌دهد»، در موضوع اعطای مجوز مونتاژ خودرو «جیب اخوان، نیز به شدت مخالفت کرد به طوری که نهایتاً او را دور زدند و مجوز را مستقیماً از شاه گرفتند عالیخانی هم البته هیچ‌گاه به این افراد بها نمی‌داد» (Saedi, 2020a).

عوامل و پیامدهای عزل عالیخانی

دو دسته عوال در استعفا یا برکناری عالیخانی ذیربط بودند: ۱- عواملی که ناشی از رویکرد و نوع مدیریت وی بر امور بود و گاه در تعارض منافع با شاه، دربار یا گروه‌های دخیل در ائتلاف مسلط قرار می‌گرفت. در این زمان نه عالیخانی حاضر به عقب نشینی و عدول از مواضع شخصیتی و اعتقادی خود بود و نه عناصر مربوط که در راس آنها شاه، دربار و هویدا بودند. در بعد خارجی آمریکا قرار داشت که عالیخانی در جبهه سوسیالیست ملی گرا می‌دانست همه این عناصر وی را بر نمی‌تابیدند. ۲- عوامل دسته دیگر به دلیل ماهیتی خود شخص عالیخانی را درگیر می‌کرد. شامل شایعات فراوان در داخل وزارتخانه اقتصاد مبنی بر ساواکی بودن، رشوه گرفتن وی در دادن امتیازات و یا روابط خصوصی نامشروع بود.

نحوه برکناری عالیخانی از وزارت اقتصاد و حذف تدریجی‌اش از نظام تصمیم‌گیری به‌عنوان یک مسئله مهم باید مورد دقت قرار گیرند، عالیخانی در هفت سال کار خودش موفق بود؛ اما مسائلی باعث شده بود که شاه و دربار از نفوذ او و اطرافیان ملی‌گرایش احساس وحشت کنند (Saedi, 2020a). اصولاً شاه محبوبیت و ممتاز شدن افراد را تا سطحی می‌پذیرفت که مطیع او باشند. همچنین امتیازات ناشی از موفقیت افراد نیز می‌بایست به وی تعلق گیرد. چنان که پیشتر بعد از انجام طرح‌هایی از اصلاحات ارضی توسط حسن ارسنجانی وزیر کشاورزی کابینه علی‌امینی، محبوبیت زیاد وی پیش مردم را برنتافت و او را سریع کنار گذاشت. «گویا در فضای اقتصادی، اصلاحات اساسی منجر به حذف اصلاحگر می‌شود» (Bakhtiari, 2023).

رضا نیازمند اشاره می‌کند که عالیخانی یکی از کارمندان وزارت خود را هنگام خروج از دربار می‌بیند و وقتی متوجه می‌شود او برای گزارش‌دهی به شاه آمده است، فردای آن روز او را برکنار می‌کند (Saedi, 2020a). در واقع زمینه‌هایی برای فشارهای متعدد در قبال استقلال رأی وی از مدت‌ها پیش از استعفایش برایش به وجود آمده بود، شاه و هویدا و دربار مهم‌ترین کسانی بودند که این‌گونه فشارها را بر او وارد

کردند و حذف تدریجی‌اش را سبب شدند، عالیخانی کارآمدی خود را در آن سال‌ها ثابت کرده بود (Saeedi, 2020b) اما شاه نیز خود را به‌خصوص از نیمه دهه چهل فعال مایشاء در همه امور و صاحب بهترین فکر و تخصص در همه فنون می‌یافت (Lilaz, 2019).

موضوع دیگری که به برکناری عالیخانی منجر شد خشم امریکا از شاه بود. شاه در این زمان در بستن قراردادهای اقتصادی، به بلوک شرق نیز توجه داشت و نوعی توازن را بین دو بلوک شرق و غرب اجرا می‌کرد. امریکا مسبب اصلی آن را عالیخانی می‌دانست. امریکا به وابستگی که ایران در قبال کمک‌های مالی دریافت می‌کرد، عادت داشت و سیاست شاه مبنی بر رابطه با شرق را تحمل نمی‌کرد. عوامل امریکا مرتب در برخی از روزنامه‌ها از وی و وزارت اقتصاد بدگویی می‌کردند و با عناوینی چون متحد شوروی از عالیخانی یاد می‌کردند (Alikhani, 1984).

در جلسات مختلف با مقامات ایرانی از سیاستی که از طرف وزارت اقتصاد در مورد اروپای شرقی و به‌طور کلی درباره شوروی در پیش گرفته شده شکایت می‌کردند. درحالی‌که طبق گفته عالیخانی «در وزارت اقتصاد این کارها را من به ابتکار خودم نمی‌کردم و دستور و تأیید از شاه داشتم و خود او بود که این سیاست نزدیکی با بلوک شرقی را مایل بود انجام دهد» (Dehbashi, 2014). در مراحل آخر در واقع شاه تصمیم گرفت با تغییر در وزارت اقتصاد صدای امریکا را بخواباند؛ ولی صدای شوروی درآمد؛ زیرا شوروی عالیخانی را ناسیونالیستی تندرو می‌دانست و از برکناری وی ناراضی شد (Dehbashi, 2014).

آنچه عالیخانی را در وزارت اقتصاد ماندگار کرد این بود که اقتصاد را موجود زنده‌ای می‌دانست که باید با آن در جامعه آشنا شد. پس از ترور حسنعلی منصور و نخست‌وزیری هویدا که برخلاف عالیخانی طرفدار قیمت‌گذاری در اقتصاد بود اختلافاتی بین این دو پیش آمد. عالیخانی طرفدار حمایت از بخش خصوصی بود و هویدا معتقد بود بخش خصوصی هنوز لیاقت انجام برخی امور را ندارد و این باعث عدم انطباق کاری وزیر و نخست‌وزیر شده بود (Barseghian, 2014). در این میان شاه نیز رویکردی داشت که از ترس ریشه می‌گرفت، این ترس از افزایش محبوبیت و موفقیت افراد صاحب‌منصب بود. بنا به گفته عالیخانی شاه نه تنها از بدگویی‌ها در ارتباط با یک فرد موفق و محبوب ناراحت نمی‌شد؛ بلکه سعی می‌کرد آن وضعیت را حفظ کند و یا حتی دامن بزند عالیخانی معتقد بود شاه برای تضعیف و موقعیت جایگاه افرادی که موفقیتی کسب می‌کنند دست به اقدامات تفرقه‌افکنانه و تحریکات رسانه‌ای هم می‌زند (Raees Jafari, 2020). با توجه به اختلاف عمیق فکری و شخصیتی علم و هویدا، دوام عالیخانی در این سمت را باید نشانه نیاز حکومت به وی، توانایی سیاسی و به احتمال زیاد اتکا شاه به کسانی مانند عالیخانی دانست.

در ماجرای امیرهوشنگ دولو و اصرار زیاد هویدا برای دریافت مجوز واردات به اسم امیرهوشنگ دولو عالیخانی صراحتاً به هویدا می‌گوید «حتی اگر اعلیحضرت همایونی هم به شخص من دستور انجام چنین کاری را بدهند اطاعت نخواهم کرد» (Alikhani, 1984). آن روز شاه عالیخانی را نپذیرفت و از هویدا خواست مسئله را خود جمع کند؛ اما دیگر معلوم بود شاه هم نافرمانی‌های عالیخانی را بر نمی‌تابد برای عالیخانی هم یقین گشته بود که دیگر جای‌ماندن در این وزارتخانه نیست. با استعفای عالیخانی کارنامه فعالیت او در وزارتخانه اقتصاد بسته شد، دورانی که وی آن را بهترین و زیباترین سال‌های زندگی‌اش می‌داند و به آن مفتخر بود درحالی‌که برخی اقدامات خود را هم نقد می‌کند اشاره می‌کند که باید «قیافهٔ درباری‌ها، والاحضرت‌ها، شریف امامی‌ها، جعفر اخوان‌ها و این‌گونه افراد را در نظر گرفت و آن وقت اگر انسان بتواند به نتیجه برسد هنر کرده است» (Alikhani, 1984). نقدهایی نیز بر عملکرد وی وارد شده است از جمله نگاه امنیتی به مسائل اقتصادی، اجتماعی که به سبب سابقه حضور او در ساواک بوده است (Shakeri, 2019).

عالیخانی ضمن پذیرفتن برخی اشتباهات خود در ایام وزارت بخشی از آنها را ناشی از حاکمیت سیاسی می‌داند که ارادهٔ شاه را بر هر چیزی مقدم می‌شمارد. او هم معتقد بود که پرداختن به توسعه و پیشرفت بدون در نظر گرفتن مسائل اجتماعی امری ناصواب است. در نظر گرفتن

مسائل اجتماعی ایران در آن روزگار می‌توانست حتی به تغییر برنامه‌های اقتصادی منجر شود. آنچه که شرایط را برای چنین فضایی آماده می‌کرد آن بود که «دولت عجله داشت و مایل بود که یک کارهایی را که قابل دیدن باشد انجام دهد و به عبارت دیگر جنبه سیاسی کار به جنبه مطالعاتی آن می‌چربید» (Alikhani, 1984). توجه بیش از حد محمدرضا پهلوی به امور نظامی و خرید تسلیحات نظامی و بودجه هنگفتی که برای ارتش در نظر گرفته می‌شد در اغلب موارد باعث توقف برنامه‌های توسعه در دیگر بخش‌ها می‌شد در این ارتباط بسیاری از کارهای عمرانی را به دلیل نبود بودجه کافی برای اتمام آنها متوقف می‌کرد (س.ا.ا. ۱۱۱/۰۱-۰۰۰/۳۴۵۹۰) (Center for the Documents of the Islamic Revolution of Iran).

پیامد چنین شرایطی هم اتخاذ تصمیمات عجولانه بود که از جمله آنها باید به افزایش قیمت نفت و بنزین اشاره کرد. عالیخانی این تصمیم ناگهانی را اشتباه و خسارت‌بار می‌داند چرا که افزایش قیمت بنزین از پنج ریال به یک تومان یعنی افزایش صددرصدی آن بود. «البته تکان عجیبی به اقتصاد کشور داد، این کار ناگهانی و بدین صورت اثر بدی داشت و دیدیم که قیمت‌هایی که به هیچ‌وجه مدت‌ها تکان نخورده بود، به طرف بالا رفت» (Dehbashi, 2014). عالیخانی بعدها اعتراف کرد که اتخاذ تصمیم برای افزایش قیمت نفت و بنزین علی‌رغم خواهش و التماس اقبال مدیرعامل شرکت نفت یک اشتباه مهلک بوده است و البته علت چنین تصمیم‌گیری‌های شتابزده و زیان‌بار را هم در عدم توسعه سیاسی همگام با توسعه اقتصادی می‌داند، «ما متوجه نبودیم که یک کشوری که در آن دموکراسی وجود ندارد یک کارهایی را نمی‌تواند بکند، چون دیکتاتور بدون نظر مردم تصمیم می‌گیرد و در ضمن تصمیم‌گیرندگان دولتش به وسیله مردم انتخاب نشدند. در نتیجه وقتی یک چنین تصمیم‌هایی گرفته می‌شود با واکنش مردم روبه‌رو می‌شود» (Alikhani, 1984). عالیخانی بعدها این واقعیت را می‌پذیرد، «واقعاً از جنبه اجتماعی و سیاسی، کاری که داشتیم می‌کردیم غافل بودم.» (Dehbashi, 2014). این‌ها نشان می‌دهد که افکار عمومی جامعه و شرایط زمانی اغلب در تصمیم‌گیری‌ها در نظر گرفته نمی‌شد.

بحث و نتیجه‌گیری

شاید بتوان عصر پهلوی را دوره رشد کسانی دانست که لیاقت و استعداد رشد و تعالی و رسیدن به مدارج عالی را داشته‌اند. علینقی عالیخانی یکی از این افراد است که با پشت سر گذاشتن مراحل مختلف تحصیلی به دکترای اقتصاد در فرانسه دست یافت و بعد از بازگشت به ایران سکان اداره یکی از مهم‌ترین وزارت‌خانه‌ها یعنی وزارت اقتصاد را به مدت هفت سال به او سپردند. عضویت در حزب پان‌ایرانیست و فعالیت‌های سیاسی‌اش او را به طبقه حاکم نزدیک ساخت و در مناصب مختلف به کار گرفته شد که هر یک از آنها تجارب گران‌بهایی را برایش به ارمغان آورد و پس از رسیدن به مقام وزارت اقتصاد بود که از آنها بهره جست. به‌کارگیری نیروهای جوان و تحصیل‌کرده بخشی از اهداف محمدرضا پهلوی برای توسعه اقتصادی دهه ۱۳۴۰ بود که عالیخانی ۳۴ ساله را به وزارت رساند.

دستاوردهای عالیخانی در زمان وزارت اقتصاد به عنوان وزیری که در زیرمجموعه خود تکنوکراتها را به کار گرفت اهمیت دارد. در کنار اشتباهاتی چون گرانی بنزین و نفت توانست بسیاری نکات مثبت در مجموعه تصمیم‌گیری‌های خود داشته باشد. در فاصله سال‌های ۱۳۴۲-۱۳۵۲ میانگین رشد اقتصادی ۱۱/۲ درصد و میانگین نرخ تورم ۲/۶ درصد بوده است. تیم اقتصادی و مؤثر او شامل افرادی چون نیازمند، اصفیا، کیانپور و یگانه با همیاری بانک مرکزی توانستند بستر مساعدی برای سرمایه‌گذاری خارجی و سازوکار مؤثری برای کارآفرینان داخلی فراهم کنند. عالیخانی در کشاکش مطیع بودن یا معتقد بودن به استقلال رأی پس از هفت سال ناچار به سمت استعفا کشیده شد اما از خود میراثی گذاشت که در تاریخ این دهه قابل توجه می‌نماید، وی در چهار محور فعالیت‌های خود را انجام داد:

۱- تقویت صنعت از طریق حمایت دولتی اگرچه معتقد به فضای بیشتر برای بخش خصوصی هم بود.

۲- رفع عدم توازن در اقتصاد به معنی رفع تمرکزگرایی صنعتی و توجه دولت به برخی مناطق بیش از حد ظرفیتشان.

۳- به وجود آوردن اشتغال بیشتر و حمایت از کسب و کارهای خرد و صنایع دستی.

۴- کاهش وابستگی اقتصادی به نفت از طریق فعال کردن تولید.

وی با اینکه به اقتصاد آزاد معتقد بود در مقاطعی که رانت مخرب بوجود می‌آمده، به طور موقت اقدام به ممانعت از خرید و فروش کالاها توسط بخش خصوصی می‌کرد و انحصار آن را در اختیار دولت قرار می‌داد. تأکید بر رشد تولید بویژه با فعال کردن بخش خصوصی نیز از بنیادهای فکری او بود. می‌توان گفت بخش بزرگی از دلایل به ثمر رسیدن رشد اقتصادی بالا و تورم پایین دهه ۱۳۴۰ شمسی بر تلاش‌های کارشناسی عالیخانی، روش وی و تیم تکنوکرات‌هایی بود که برگزید.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازن اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازن و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

References

- Abbasi, A. (2021). *Reasons for the Currency Surge, Part Seventeen....* <https://virgool.io/@aminabbasi>
- Alikhani, A. (1984). *Harvard Oral History*. Self-Published.
- Ansari, A. M. (2001). Myth of the White Revolution: Mohammad Reza Shah, "Modernization" and the Consolidation of Power. *Middle Eastern Studies*, 37(3). <https://doi.org/10.1080/714004408>
- Bakhtiari, P. (2023). The Similar Fate of Kemal Derviş and Alikhani. 6.
- Barseghian, S. (2014). Minister of Economy of the Urban Government. *Tajarat-e Farda*(121), 7. <https://irdc.ir>
- Center for the Documents of the Islamic Revolution of Iran.
- Dehbashi, H. (2014). *Economy and Security*. National Library and Archives of the Islamic Republic of Iran.
- Gheissari, A. (2016). Authorial Voices and Sense of an Ending in Persian Diaries: Notes on E'temad al-Saltaneh and Alam. *Iranian Studies*, 49(4), 693-723. <https://doi.org/10.1080/00210862.2016.1142285>
- Lilaz, S. (2019). *The Second Wave of Authoritarian Modernization in Iran*. Niloufar Publications. www.lib.ir
- Nili, F. (2018). Alikhani's Eleven Strategies. *Tajarat-e Farda Weekly*(273), 2.
- Raees Jafari, R. (2020). *The Narrative of a Collapse*. Nehadgara Publishing.

- Saeedi, A.-A. (2020a). The Story of Senator Kennedy's Report That Led to Alikhani's Gradual Dismissal. 1.
- Saeedi, A.-A. (2020b). *Technocracy and Economic Policy in Iran According to Reza Niyazmand*. Lohe Fekr Publications.
- Sedghi, Z. (2020). *The Memoirs of Mohammad Yeganeh*. Sales Publishing.
- Shahbazi, A. (2019). 'Aliam-e Elmi' Was Not an Economic Genius. <http://tarikhirani.ir/fanews/6641>
- Shakeri, M. (2019). Alinaqi Alikhani: Learn from Him Without Ignoring His Weaknesses. <https://www.mehrnews.com>